

Олександр ДОНІК (Київ)

ТВОРЧА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА СТОРІНКАХ “УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ”

Історики весь час приділяли увагу творчій спадщині Тараса Шевченка, яка справила великий вплив на сучасників і наступні покоління та виходить далеко за національні рамки. На шпальтах “Українського Історичного Журналу” за понад півстолітню (від 1957 р.) історію його існування вітчизняні, а також закордонні дослідники висвітлювали різні аспекти життєвого шляху та творчості Великого Кобзаря. У радянський період образ Т. Шевченка брали “на озброєння” і офіційна комуністична пропаганда, і національно-патріотичні кола. В історіографії тих часів в умовах домінування партійної ідеології, пріоритетності проблематики “революційно-визвольної боротьби” Т. Шевченкові приділялася значна увага насамперед у контексті ленінської концепції розвитку революційного руху в Росії. Такі публікації готувалися з “класових позицій” та мали відповідне ідеологічне забарвлення. Як правило, матеріяли друкувалися до чергових річниць народження або смерті Поета. Дослідники оперували усталеними штампами радянського історієписання, зокрема акцентували увагу на тому, що життя Т. Шевченка – “великого революціонера-демократа” – “було яскравим прикладом співдружності та єднання з російськими і польськими революціонерами-демократами”, “він стояв за братання народів, за їх спільну боротьбу проти всього віджилого й реакційного, проти гнобителів і узурпаторів”, “у єднанні народів Шевченко бачив їх світле майбутнє” та ін.

Так, у статті Григорія Сергієнка “*Тарас Григорович Шевченко – революційний демократ, мислитель, борець*” із “класових позицій” висвітлювався життєвий і творчий шлях визначного поета та художника, формування його як “революційного демократа”, “палкого борця” проти самодержавства і кріпосництва, розглядалися його зв’язки з російськими революційними демократами. Автор робив висновки, що “творчість і громадсько-політична діяльність революціонера Т. Г. Шевченка – це голос доби і вічовий дзвін, який кликав знедолених людей до боротьби за визволення з-під гніту самодержавства, поміщиків і буржуазії. Ім’я великого Кобзаря стало справжнім символом революції”¹.

Відомий історик Федір Шевченко в публікації “*В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко*”, використавши факти та висловлювання, що свідчили про ставлення вождя російських комуністів до великого українця, і виходячи з ленінських засад про “революційних демократів”, “із наукових позицій”, як зазначено в тексті, висвітлив

¹ Сергієнко Г. Я. Тарас Григорович Шевченко – революційний демократ, мислитель, борець // Український Історичний Журнал (далі – УІЖ). – 1989. – № 3. – С. 24.

історичну роль та значення Т. Шевченка в революційному русі. Автор, зокрема, зазначив, що “тільки на основі марксистсько-ленінського вчення радянське шевченкознавство перетворилось на спеціальну галузь знання, що вийшла за межі літературознавства. Вивчення життя і творчості Т. Г. Шевченка в тісному зв’язку з суспільним процесом стало тепер справою не тільки літераторів, а й істориків, філософів і представників інших галузей науки”².

“Виразником прагнень і сподівань селянства” назвав Ф. П. Шевченко Великого Кобзаря в іншій своїй статті “*Видатний борець проти кріпосництва і царизму*”, зазначивши, що “уся його творчість є переконливим доказом його глибокої класової свідомості, відданості справі покріпаченого селянства”. Автор наголошував, що поет “як революціонер-демократ” проводив ідею селянської революції, ідею боротьби за повалення всіх старих порядків, залишаючись соціалістом-утопістом, котрий уважав, що “революційним знищенням кріпосництва і зрівняльним поділом землі між селянами можна досягти рівності людей, знищення експлуатації людини людиною”³. У схожому ідеологічному дусі в публікації Віталія Сарбея “*Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа*” зроблено спробу показати, як на шпальтах більшовицької періодики відбувалося ознайомлення “широких народних мас з революційно-демократичними ідеями Т. Г. Шевченка”⁴.

Ставлення і радянських людей, і закордонних шанувальників творчої спадщини Великого Кобзаря до національної святині – Тарасової гори в Каневі – висвітлено в публікації В. К. Костенка “*Завжди з народом*”. Оперуючи комуністичною фразеологією, лексичними зворотами та штампами радянської доби, автор наводить багато фактів, які вказували, що в царські, а згодом і радянські часи для кожного свідомого українця – належав він до інтелігенції, чи був звичайним громадянином – це місце над широкими просторами Дніпра було священним, де він віддавав шану пам’яті великому синові українського народу – Тарасові Шевченку⁵.

На сторінках “Українського Історичного Журналу” в радянську добу значне місце було відведене публікаціям про Т. Шевченка (звісно, із відповідним ідеологічним забарвленням), де розглядалися погляди поета на вітчизняну та всесвітню історію, його стосунки з відомими сучасниками, діяльність в освітньо-наукових установах тощо.

Уже перший цикл ювілейних публікацій про Кобзаря в “УІЖ” (1961) відкривала стаття Михайла Марченка “*Погляди Т. Г. Шевченка на історичне минуле українського народу*”, де автор аналізував Шевченкові твори “Тарасова ніч”, “Гайдамаки”, “Сон”, “Холодний Яр”, “Єретик”, “Невільник” та інші в дусі марксистської концепції історичного розвитку. Зокрема, у них, за словами дослідника, “поет відтворив у художніх образах героїчні події з історії українського народу і поклав

² Шевченко Ф. П. В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко // УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 5.

³ Шевченко Ф. П. Видатний борець проти кріпосництва і царизму // Там само. – 1984. – № 3. – С. 47, 54–55.

⁴ Сарбей В. Г. Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа // Там само. – 1964. – № 1. – С. 35.

⁵ Костенко В. К. Завжди з народом // Там само. – С. 22–28.

початок революційно-демократичному напрямові в розвитку історичної думки на Україні”⁶. М. І. Марченко зазначав, що твори Т. Г. Шевченка, особливо його поеми історичного змісту, “проникнуті ідеєю класової і національно-визвольної боротьби”. У них уперше в українській історіографії “домарксистського періоду зроблено спробу розкрити на великому матеріалі питання про роль народних мас в історії”⁷.

У статті Анатолія Санцевича “Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії” зроблено спробу розглянути погляди визначного поета, письменника та художника на минуле чужих країн. Дослідник зробив висновок, що питання всесвітньої історії в його творах переважно подано в тісному зв’язку з подіями української минувшини через паралелі, зіставлення тощо. Т. Шевченко добирав матеріал зі всесвітньої історії, що був співзвучний із його власними переживаннями й поглядами. Торкаючись минулого чужих країн, він, за словами А. В. Санцевича, “яскраво виявляв свої прогресивні, революційно-демократичні переконання, інтернаціональні почуття [...] оспівував визвольну боротьбу і трудові діла народу, віддавав данину захоплення і любові кращим досягненням світової культури”⁸.

Приділяли радянські історики увагу і стосункам Т. Шевченка з відомими сучасниками. Зокрема, в замітці Григорія Вервеса “Тарас Шевченко серед польських друзів” розглянуто ідейні зв’язки й особисті контакти поета з учасниками польського національно-визвольного руху, насамперед у період його перебування на засланні, вплив їх на формування політичного мислення Т. Шевченка. Автор приділив найбільшу увагу висвітленню взаємин Т. Шевченка з поляками: істориком Броніславом Залеським, поетом Едуардом Желіговським і майбутнім керівником повстання 1863 р. в Литві – Зигмунтом Сераковським. Особливий наголос Г. Д. Вервес зробив на з’ясуванні ідейної спорідненості Кобзаря з польськими діячами. Автор, звичайно, зазначив, що “через довгі випробування у боротьбі з царизмом загартувався і зміцнів могутній союз революційно-демократичних сил Росії, України і Польщі, представлений славними синами трьох великих слов’янських народів М. Чернишевським, Т. Шевченком і С. Сераковським”⁹.

Дружнім стосункам Т. Г. Шевченка з З. Сераковським присвячено публікацію Тадеуша Буткевича “Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський”. Автор спробував висвітлити значення постаті Великого Кобзаря в розвитку думок З. Сераковського з приводу українського питання. Дослідник відзначив аналогії в поглядах обох діячів стосовно ідеї слов’янської федерації. За словами автора, “на безсумнівний зв’язок його (З. Сераковського. – О. Д.) концепції федерації слов’янських народів царської Росії (“вільні з вільними, рівні з рівними”) з шевченківською ідеєю слов’янської федерації вказує й те, що він ставить поряд з Україною також і Білорусію як рівноправного члена федерації”¹⁰. Про позицію З. Сераковського в

⁶ Марченко М. І. Погляди Т. Г. Шевченка на історичне минуле українського народу // УІЖ. – 1961. – № 1. – С. 84.

⁷ Там само. – С. 94.

⁸ Санцевич А. В. Т. Г. Шевченко і питання всесвітньої історії // Там само. – 1964. – № 1. – С. 46.

⁹ Вервес Г. Д. Тарас Шевченко серед польських друзів // Там само. – № 3. – С. 80.

¹⁰ Буткевич Т. Тарас Шевченко і Зигмунт Сераковський // Там само. – 1961. – № 1. – С. 100.

українській проблематиці, яка, на думку Т. Буткевича, сформувалася під впливом Шевченкових ідей, свідчив написаний 1862 р. меморіал “Польське питання”, де була вимога визнати за Україною права на національну самостійність та об’єднання її з рештою слов’янських народів у федерацію.

У публікації В. Г. Сарбея “Т. Г. Шевченко і О. М. Лазаревський” на основі широкого кола епістолярних, мемуарних та архівних джерел узагальнено факти, що характеризували тісні дружні стосунки між поетом і українським істориком О. М. Лазаревським. Дослідник показав значний вплив Т. Шевченка на формування і розвиток історичних поглядів вченого, якому належить також заслуга зачинателя шевченкознавчої мемуаристики й біографістики. Утім, В. Г. Сарбей незмінно трактував його з “класових позицій”, констатує, що “під значним впливом антикріпосницьких творів Кобзаря формувалися історичні погляди Лазаревського щодо українських світських і церковних кріпосників: вони постають на сторінках його праць як жорстокі визискувачі та гнобителі народних мас”¹¹.

В опублікованій на сторінках “Українського Історичного Журналу” замітці Ярослава Дзири “Т. Г. Шевченко і рукопис Величка” досліджено вплив на формування історичних поглядів Кобзаря таких важливих джерел, як козацькі літописи, зокрема Самійла Величка. Саме після знайомства з цим твором з’явилися вірші Т. Шевченка “Чигрине, Чигрине...”, “І мертвим, і живим, і ненародженим...”, “Великий льох”, “Заступила чорна хмара...” та ін. На думку Я. І. Дзири, уважне вивчення літопису С. Величка та історичних поезій Т. Шевченка засвідчує, що поет читав його 1845 р., ще до заслання, в рукописному варіанті, коли працював у Київській Археографічній Комісії (саме ця наукова інституція вперше опублікує пам’ятку козацького літописання впродовж 1848–1864 рр.), адже це історичне джерело було одним з найголовніших і найвірогідніших творів української історіографії другої половини XVII – початку XVIII ст. Автор зробив припущення, що поет користувався рукописним списком твору С. Величка, який переписав Осип Бодяньський з оригіналу і на той час зберігався в Михайла Погодіна¹².

Про важливий етап у житті Т. Шевченка – роботу в Київській Археографічній Комісії (Тимчасова комісія для розгляду давніх актів) – йшлося у статті Григорія Сергієнка “Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.)”. Як відомо, за час своєї служби у цій науковій установі Т. Шевченко зробив у різних регіонах України чимало історико-археографічних записів, зарисовок пам’яток історії, пейзажів, зібрав чимало народних пісень, переказів і легенд, історичних документів, спостерігав життя простих українців. Дослідник висвітлив результати трьох подорожей Т. Шевченка по українських містах і селах упродовж 1845–1846 рр., виконаних за дорученням археографічної комісії, відзначивши здобутки на ниві археології, фольклористики, етнографії, археографії,

¹¹ Сарбей В. Г. Т. Г. Шевченко і О. М. Лазаревський // Там само. – 1989. – № 3. – С. 33.

¹² Сергієнко Г. Я. Діяльність Т. Г. Шевченка у Київській археографічній комісії (1845–1847 рр.) // Там само. – 1991. – № 3. – С. 44.

внесок Кобзаря в розвиток народознавства, навівши його спостереження й оцінки історичного минулого народу “з точки зору революційного демократа”¹³.

Із розпадом Радянського Союзу, коли в історичній науці завершилося безроздільне панування марксистсько-ленінської методології, дослідники здобули можливість неупереджено студіювати, виходячи з принципів історизму й наукової об’єктивності. Відтоді на сторінках “Українського Історичного Журналу” побачили світ чотири публікації історика-шевченкознавця, доцента кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету Василя Івановича Яременка, який робить спробу осмислити проблему Шевченкової історіософії. За словами дослідника, “вплив творів Т. Г. Шевченка на формування історичної та національної свідомості українців унікальний; в українській історіографії аж до наших днів помітна концептуальна присутність Шевченкової позиції”¹⁴.

Відомо, що творча спадщина великих мистців виступає достатньо вагомим історичним джерелом для вивчення епохи, в якій вона постала. Якщо ж у ній відбито певні історичні явища, то вона може більшою чи меншою мірою віддзеркалювати ще й індивідуальні або колективні уявлення та судження про минуле. Тобто подавати додаткові, дотичні відомості для вивчення розвитку історіософії. У цьому сенсі доробок Тараса Шевченка – і література, і живопис – відкриває перед дослідником української історіософії великі можливості, адже поет та художник знав і своєрідно студіював історичні першоджерела, друковані й рукописні праці з історії, активно використовуючи їх у творчому процесі.

У статті “*Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Шевченка*” В. І. Яременко з’ясував історичні погляди українського пророка на національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького та особу самого гетьмана. Т. Шевченка, історичні твори якого побудовані на антитезі славного минулого України та її тогочасного тяжкого стану, передусім цікавили наслідки політичної діяльності козацького провідника. Проаналізувавши поетичні та живописні твори Тараса Шевченка, автор публікації наголосив, що мистець вважав, нібито “Б. Хмельницький та його уряд не реалізували повністю прагнення українців до визволення, а політична залежність України від інших держав, особливо від Московського царства, переходила небезпечні межі звичайної дипломатичної гнучкості і, зрештою, погіршила її становище”¹⁵. В. І. Яременко зазначає, що Т. Шевченко закидав Б. Хмельницькому нерозуміння природи російського самодержавства, а форма союзу з царем, укладена з ініціативи гетьмана, стала великим політичним прорахунком, трагічною помилкою. Вона, зрештою, призвела не лише до інкорпорації Гетьманщини в імперський організм, а й до посилення процесу загрозливого розчинення в ньому українського етносу. За словами дослідника, “Шевченко захоплювався

¹³ Яременко В. І. До проблеми історіософії Тараса Шевченка: методологічні підходи // Слово і Час. – 2007. – № 3. – С. 19.

¹⁴ Яременко В. І. Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Шевченка // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 104.

¹⁵ Там само. – С. 112.

Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу спілки його з російським царизмом"¹⁶.

У публікації *"Історіософський зміст Шевченкових "Гайдамаків" (до 170-річчя виходу поеми)"* В. І. Яременко простежує ті аспекти поеми "Гайдамаки", які дотичні до проблеми історіософії Т. Шевченка. Автор з'ясовує міру історіософської глибини цього твору, розширює та узагальнює історичний коментар до нього. На його думку, поет переконливо показав, що Коліївщина за своєю суттю була органічним продовженням національно-визвольного руху під проводом Б. Хмельницького. Незавершеність його та процесів державотворення і спричинили гайдамаччину. До того ж Т. Шевченко побачив органічний зв'язок між Коліївщиною й Хмельниччиною раніше за істориків і художньо відобразив його на принципово інших історіографічних засадах. В. І. Яременко твердить, що в основі християнської свідомості Т. Шевченка була свобода вибору людини, яку він переніс в історіософію. Саме альтернативність історичного вибору на повну силу звучить у "Гайдамаках". Цей твір налаштовує, як образно висловився дослідник, на молитву за убієнних: у ньому жалі за "упивання кровію людською" поєднуються з національною самокритикою, альтернативністю історичного розвитку, невіддільні від прагнення зрозуміти суб'єктів історичного процесу за християнським принципом: "Не судить, щоб і вас не судили". Історіософська глибина "Гайдамаків" ще й у тому, що українське конкретне подієве минуле тут вписується в реальний світовий історичний контекст, а також у тому, що це вписування веде за собою паралельне часткове осмислення світової історії¹⁷.

У статті *"Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання"* В. І. Яременко аналізує відображення всесвітньої історії у творчій спадщині Т. Шевченка й на основі цього конкретизує особливості його історіософії. На переконання дослідника, поет вважав історію навчальною, наставницею життя лише тією мірою, якою можна визначити моральний зміст історичної події чи процесу, і лише як моральне нагадування, а не пряме повчання. Аналізуючи історіософські аспекти Шевченкового дискурсу світової історії, В. І. Яременко стверджує, що бачення ним минувшини інших країн цілком корелює з поглядами на історію України, демонструючи рідкісну цілісність світогляду в його історіософській складовій. Якщо "історіософія є історією «людською», «шекспірівсько-вальтерскоттівською», «пушкінською», «гоголівською», – то вона може бути й шевченківською. Складається враження, що саме Т. Шевченко з усіх майстрів слова олюдноє її чи не найвищою мірою. І ця шевченківська історіософія якнайкраще вписується в сучасну течію історичної науки, яку іменують «новою культурною історією» або «історичною антропологією»"¹⁸.

¹⁶ Яременко В. І. Історіософський зміст Шевченкових "Гайдамаків" (до 170-річчя виходу поеми) // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 178.

¹⁷ Яременко В. І. Світова історія у творчій спадщині Тараса Шевченка: спроба історіософського прочитання // Там само. – 2007. – № 5. – С. 186.

¹⁸ Яременко В. І. Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка // Там само. – 2010. – № 2. – С. 164–178.

Ще в одній публікації В. І. Яременка *“Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка”* проаналізовано оніми у його творах, з’ясовано їх місце, як поет відображає минуле. За допомогою власних назв конкретизуються особливості та уточнюються визначальні риси Шевченкової історіографії¹⁹.

До 200-річчя від дня народження Великого Кобзаря редколегія та редакція *“Українського Історичного Журналу”* планують умістити в одному з номерів спеціальну рубрику, в якій висвітлюватимуться різні аспекти життя, творчої спадщини Тараса Григоровича Шевченка, еволюції сприймання її та впливу на українське суспільство.

¹⁹ Яременко В. І. Історична ономастика у творчій спадщині Тараса Шевченка // УІЖ. – 2010. – № 2. – С. 164–178.